

- DUVAL N., La place de Split dans l'architecture aulique du Bas-Empire (Položaj Splita u dvorskoj arhitekturi kasne antike), *Urbs 4/1961–1962*, Urbanistički biro, Split 1965, str. 67–95.
- DYGGVE E., O izvornom izgledu antičkog Peristila, *Urbs 4/1961–1962*, Urbanistički biro, Split 1965, str. 55–60.
- FISKOVIĆ C., Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, *Rad JAZU 279*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1950.
- KÄHLER H., Split i Piazza Armerina – rezidencije dvaju careva – tetraha, *Urbs 4/1961–1962*, Urbanistički biro, Split 1965, str. 97–109.
- KURENT T., Proportio and commodulatio after Vitruvius compared to proposition and modules of Diocletian palace in Split, *Živa antika XXI/1*, Seminar za klasična filologija, Skopje 1971, str. 217–230.
- MARASOVIĆ J. i T., *Dioklecijanova palača*, Zora, Zagreb 1968.
- MARASOVIĆ J. i T. – McNALLY Sh. – WILKES J., Dioklecijanova palača – Izvještaj o Jugoslavensko-američkom projektu istraživanja jugoističnog dijela Palače, I. dio, *Urbs*, listopad 1972, Urbanistički zavod Dalmacije i University of Minnesota, Split 1972.
- MARIN E., Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu, *Latina et Graeca V*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975, str. 21–39.
- MAROVIĆ I., Bilješka o jednom nalazu u kriptoportiku Dioklecijanove palače, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI/1959*, Arheološki muzej u Splitu, Split 1963, str. 119–121.
- McNALLY Sh. – MARASOVIĆ J. i T., *Diocletian's Palace, Report on Joint Excavations*, Part 2, Urbanistički zavod Dalmacije i University of Minnesota, Split 1976.
- PETRICIOLI I., Reliefs de l'église salonitane de St-Pierre, *Disputationes Salonitanae 1970*, Musée Archéologique de Split, Split 1975, str. 111–117.
- SUIĆ M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1976.
- WARD-PERKINS J.B., Dalmatia and the marble trade, *Disputationes Salonitanae 1970*, Musée Archéologique de Split, Split 1975, str. 38–44.

Emilio Marin

LIBIJA U ANTICI

I UVOD

Libija, pustinjska zemlja sjeverne Afrike, imala je burnu prošlost. Smještena na vjetrometini Istoka i Zapada, Sjevera i Juga, oduvijek je bila sjecište utjecaja sa svih strana. Njena je povijest neprekidni slijed ratova i ustanaka, kolonizacija i buna; to je povijest naroda i migracija, potčinjavanja i oslobađanja, miješanja rasa i religija, umjetnosti i kultura. Na obalama Mediterana Libija je bila pod snažnim utjecajem Grka i kasnije Rimljana, dok ju je pustinja dijelila od Egipćana. Kamenito i pjeskovito bespuće nije, međutim, moglo spriječiti Arape da sredinom prvog tisućljeća naše ere ujedine cijelu sjevernu Arfiku i Bliski Istok.

Današnje tri ekonomsko-geografske i političke cjeline, Tripolitaniya, Cirenaika i Fezan, zajedno obuhvaćaju sjeverni rub Sahare, koja svojom vapnenastom građom prodire gotovo do obale. Tripolitaniya na zapadu je najmanja ali i najplodnija jedinica, ispresjecana suhim koritima povremenih tokova (Wadi). Istočni dio, Cirenaika naglo se izdiže iz Mediterana do 850 m, a zatim postepeno prema jugu spušta u polupustinju i depresiju libijske pustinje. Oko dva milijuna stanovnika živi danas u uvjetima nešto toplije varijante sredozemne klime¹.

Sjeverna Afrika nema oduvijek današnju pustinjsku klimu. Široko rasprostranjeni fosili morskih i kopnenih životinja i biljaka govore o nekadašnjem bujnom zelenilu današnje pustinje². Počela se širiti prema sjeveru u ledenom dobu, tako da je do 18. st. doprla gotovo do Mediterana. Paleolitski čovjek je obitavao ta područja, što se vidi na nekoliko mjesta u Tripolitaniji i Cirenaiki³. Libijci se povremeno javljaju u povijesti faraonskog Egipta, najčešće kao ratni zarobljenici, a kasnije i kao najamnici u vojsci⁴.

Isprva su antički geografi pojmom Libija označavali cijelu sjevernu Afriku. Herodotu su stanovnici tih krajeva Libijci⁵. Od rimskog doba se ustalio naziv Libija za područje od delte Nila do zaljeva Male Sirte (danas u Tunisu). Dalje se na zapad protežu Afrika, Numidija i Mauretaniya. Neopunski pojam označuje zemlju i stanovnike kao LWBY (Ioubim – Libijci)⁶.

Najvažniji su geografi koji se bave sjevernom Afrikom i Libijom Herodot, Pseudoskilak, Diodor Sicilski, Dion Kasije, Plinije Stariji, Strabon, Ptolemej i drugi. Svi oni, zajedno s povjesničarima kao što su Salustije, Pomponije Mela, Josip Flavije, Silije Italik, Livije, Polibije, Cezar itd. upotpunjuju našu sliku o antičkoj Libiji. Nakon prodora Arapa u 7. stoljeću prve sigurne vijesti imamo tek u 17. st., s porastom interesa Evropljana za Afriku. Već krajem tog stoljeća Francuzi odnose antičke mramorne dekoracije, a prva sistematična istraživanja provode Britanci Smith i Porcher 1861. Više stotina skulptura iz Kirene tada je stiglo u British Museum. Iako nisu bili prvi (1838. u Libiji boravi Englez Beechy), 1864. objavljuju vrlo

iscrpu knjigu o arheološkim ostacima u Libiji. Krajem prošlog i početkom ovog stoljeća upućivane su mnoge ekspedicije koje su potvrdile neiscrpnost materijalnih izvora antičke kulture u Libiji.

II GRČI

Iako se grčka kolonizacija smatra civilizatorskom prekretnicom u povijesti Libije, mnogo prije njih jedan je trgovački narod započeo prodor na obale sjeverne Afrike. Feničani, emigranti iz svoje zemlje⁷, vjerojatno su morem u 10. st. pr. n. e. došli najprije na Siciliju a zatim na obale današnjeg Tunisa i Tripolitanije. Izvori se razilaze kada je riječ o osnivanju prvih gradova na tlu Libije. Silije Italik, Plinije i Salustije ne slažu se o porijeklu kolonizatora: jesu li oni iz Tira ili Sidona. Relativno brzo je došlo do miješanja doseljenog i autohtonog stanovništva, te se stvorio sloj tzv. „Libofeničana“: jedan je dio Libijaca prihvatio feničke običaje i zakone, te su ubrzo bili u većini gotovo u svim gradovima zapadne Libije. Pored obradive zemlje u okolici ti su gradovi imali još jednu prednost – izlazak na more nekolicine putova iz centralne Afrike⁸.

Kolonizacija zapadne Libije nije bila istovremena s naseljavanjem istočnog dijela. Dok za feničke kolonije ne raspoložemo točnim datumom, osnivanje prve grčke kolonije datirano je Herodotovim podacima u 631. g. prije naše ere. Njegova iscrpna priča⁹, iako mjestimično zavijena u legendu, daje sumaran pregled događaja. Nema razloga da sumnjamo u njegov prikaz kolonizacije u cjelini, to više što se sasvim uklapa u okvire sličnih događaja tog vremena.

Prema Herodotu, kolonizacija je bila posljedica razmirica u Sparti, tako da se jedan dio disidenata odselio na otok Teru. Ovdje su u miru živjeli neko vrijeme, ali je nekoliko činilaca dovelo do ekonomskih neprilika, te delfijsko proročište¹⁰ savjetuje kolonizaciju. Nakon potrage za vodičem na Kreti, otočka ekspedicija zauzima otok Plateju (danas u zaljevu Bomba). Za vođu kolonizacije određen je neki Bat. Nakon prvih neprilika na otočiću, oni osnivaju naselje na obali, a šest godina kasnije pod vodstvom domorodaca sele na zapad. To je godina 631. – godina osnivanja Kirene¹¹.

Prvo grčko uporište dobilo je ime po nimfi Kireni. Njenu je mitsku vezu sa Apolonom opisao Pindar u 9. pitijskoj odi: „...tamo će Libija, slavna zbog pašnjaka prostranih, u zlatnim dvorima rado tvoju primit mladu...“¹². S obzirom na činjenicu da je kolonizacijom upravljalo delfijsko proročište, nije čudno što je sveta zona Kirene postala veliko Apolonovo svetište s proročištem na izvoru vode. Grad su često nazivali afričkim Delfima. U prvoj izgradnji grada utvrđena je Akropola (gornji grad), a ispod nje počela se širiti sveta zona s hramovima Apolona, Artemide i Dioskupra, te Apolonovim oltarom i nimfejem (fontanom). S glavnog gradskog trga, gdje je sagrađen mauzolej Batu, osnivaču grada, do hramova je vodio Sveti put za hodočasnike¹³.

Osnivanjem Kirene, Bat je postao kralj, te njegova dinastija vlada neprekinuto do 440. g. prije n. e. Osam kraljeva naizmjenice nosi imena Bata i Arkesilaja. Za vladavine Bata II, delfijsko proročište upućuje poziv svim Grcima na kolonizaciju, te se stanovništvo počinje povećavati. Vrijeme Arkesilaja II je obilježeno borbama među braćom za prijestolje. Taj je vladar prikazan na poznatom oslikanom keramičkom peharu iz Louvrea¹⁴. Bat III, s manom u hodanju, nije ulijevao osobito povjerenje u svoje intelektualne sposobnosti, pa su građani po savjetu Delfa pozvali Demonakta iz Mantineje, koji je reformirao gradsku upravu. Arkesilaj III, tiranin, ukida njegove reforme, ali zbog toga dolazi do nemira, te je on protjeran na Sam, odakle se nakon nekoliko godina vraća s vojskom, pokorava Kirenu i osvećuje se svojim demokratskim protivnicima. Malo zatim bio je ubijen u Barki, a majka Feretima tada sklapa savez s Perzijancima da bi se osvetila gradu. Perzijska vojska opsjeda grad, Feretima se krvavo osvećuje, te preostalo stanovništvo raseljava u Baktriju¹⁵. Ovdje završava Herodotova priča o Kireni i njenim kraljevima.

Posljednja dva kralja vladala su kao tirani i o njima ne znamo gotovo ništa. Bat IV, zvan Lijepi, u izvorima se spominje u vezi s pokušajem Spartanaca da osnuju koloniju u blizini Leptisa. Kirenski kralj je vjerojatno bio svjestan posljedica za Kirenu, te je pokušaj propao, možda i zbog njegove suzdržljivosti. Zbog svade s bratom, a bez konzultacije proročišta, neki Dorijej pokušao je osnovati grad u zapadnoj Libiji, na rijeci Kinipu. Tri godine kasnije zbog stalnih napada plemena Maka i Karhedodonaca naselje je napušteno¹⁶. Danas se to mjesto zove Oued Oukine, 20 km istočno od Lebde, a ruševine su još u 4. st. prije n. e. bile vidljive¹⁷. Arkesilaj IV je 466. g. prije n. e. pobijedio u utrci četveroprega na pitijskim igrama u Delfima. Njemu su posvećene 4. i 55. Pindarova pitijska oda. Za njegove vladavine u Kireni raste snaga demokrata, te je on prisiljen pobjeći, a nedugo zatim je ubijen pred Euhesperidom (danas Bengehazi). To je kraj monarhije u istočnoj Libiji.

Kirena, terska kolonija, i sama je postala metropola za nekolicinu drugih gradova i naselja u Cirenaiki. Apolonija (danas Susa) osnovana je nedugo nakon Kirene, da bi gradu služila kao luka. Barku (danas El Marj, Barce) su osnovali oko 550. g. prije n. e. nezadovoljna braća Arkesilaja II. Grad je do razdoblja helenizma imao minimalnu ulogu. Teuhira (danas Tocra) osnovana je 510. g. prije n. e. na obali mora, a dalje prema jugozapadu Euhesperid. Osnovao ga je Arkesilaj IV oko 450. g. na obalama mitskog *Lacus Tritonis*. Kraški tokovi u zaleđu grada u grčkoj su mitologiji predstavljali rijeku Letu, a i Hesperidine vrtove su smještali u blizini¹⁸.

U zapadnoj Libiji, Feničani su osnovali tri grada: Lephi (kasnije Leptis Magna, danas Lebda kod Homsa), Oyath (rimski Oea, danas Tripoli) i Tsabathan (danas Sabratha)¹⁹. Ta tri grada su ubrzo nakon osnivanja stupila u jedan savez, konfederaciju, tako da se od rimskog vremena održao naziv Regio Tripolitana, što je dalo ime današnjem gradu i pokrajini. Kartaga nije tolerirala udruživanje gradova, pa su se ta tri grada zadovoljila neformalnim savezništvom²⁰. Ekonomija im se zasnivala na širokom pojasu obradive zemlje i pašnjaka. Polibije spominje bogatstvo stoke u tom dijelu Afrike (XII, 3, 3–4), a već Herodot spominje važnost karavanskih putova

koji su izbjicali na more upravo kod ovih gradova. Savezi, amfiktionije, bili su dosta česta pojava i kod drugih grčkih gradova koji su zadržavali unutrašnju samostalnost, dok su se ujedinjavali u borbi protiv vanjskih neprijatelja. Neki su kovali i svoje novce, poput saveza nastalog nakon obaranja monarhije u Cirenaiki, poznatog kao Pentapolis, savez pet gradova: Kirena, Barka, Teuhira, Apolonija i Euhesperid.

III HELENIZAM

Novi odnosi između gradova u Libiji doveli su do procvata trgovine i do jačanja obalnih gradova. Lučki uređaji su obnavljani i proširivani, stanovništvo se povećavalo i bogatilo. Najviše je koristila imala Kirena, gdje je život bujao. Novi su hramovi nicali oko Apolonova svetišta, posvećeni raznim bogovima grčkog panteona. Ranije sagrađeni Zeusov hram upotpunjen je veličanstvenom statuom boga koja pokazuje jake utjecaje Fidije²¹. U isto vrijeme u gradu cvjeta filozofska škola Sokratova učenika Aristipa, čiji je hedonizam postao obilježje čitave jedne epohe. U vrijeme oštrih političkih borbi on donosi revolucionarne novosti u Cirenaiku. Njegova učenika Teodora je u Kirenu došao slušati oko 390. g. prije n.e. i sam Platon. Epoha koju bismo mogli nazvati prethelenističkom počela je u 5. st. prije n.e. jačanjem veza s cijelim Mediteranom, pa i s Rimom. Taj se relativno miran period produžio u Cirenaiki do smrti Aleksandra Makedonskog, a u Tripolitaciji je trajao i duže, do početka punskih ratova.

32

Makedonski je vladar pokorio Egipat 333. g. prije n.e., te je Cirenaika prestala plaćati perzijskom caru porez, koji je iznosio 700 talenata srebra godišnje²². Tada su Grci uputili delegaciju velikom osvajaču koji je krenuo da posjeti Amonovo proročište²³ u oazi Siwa (nedaleko današnje egipatsko-libijske granice, na egipatskoj strani). On je primio poklone, a time i cijeli Pentapolis kao novu provinciju koja je dodana Egiptu. Cirenaika je postala najzapadnija provincija Aleksandrova carstva²⁴. Nakon njegove smrti država je 303. g. prije n.e. podijeljena na tri dijela, čime je Cirenaika potpala pod vlast Ptolemeja I Sotera (305–285. g. prije n.e.). Nešto poslije toga su u Kireni počele borbe za vlast te je dio stanovništva emigrirao Ptolemeju, a dio na Kretu. Njihov je povratak izazvao reakciju Ptolemeja, koji vojnom intervencijom 321. g. potčinjavaju grad²⁵.

Mir nije dugo trajao, jer 313. g. građani podižu ustanak protiv vojnika koje je Ptolemej ostavio u potčinjenim gradovima. Vojska je pobunu brzo ugušila. Godine 308. prije n.e. njegov se vojskovođa Ofel proglasio vladarem Cirenaike, te je došlo do treće intervencije. Ptolomej je s pomoću polubrata Magasa ponovo u pokrajini učvrstio svoju vlast. Magas je proglašen upraviteljem.

Ličnost iz kulturnog života koju valja spomenuti na ovom mjestu je Kalimah, rođen u Kireni, najprije učitelj, zatim pjesnik aleksandrijskog dvora. Izvršio je snažan utjecaj na rimske pjesnike Augustova doba: Vergilija, Horacija, Tibula,

Propercija, Ovidija. Najvažnija djela su mu zbirke Uzroci, Metamorfoze te poema Berenikin uvojak²⁶.

Pretpostavlja se da je u vrijeme jedne od ovih Ptolemejevih intervencija Kirena dobila prvi poznat zakonik iz tog vremena u Libiji. Tekst je ispisan na kamenim pločama koje su pronađene 1920. g.²⁷. U najkraćim crtama evo kako izgleda ptolemejska organizacija grada. Punopravnih građana ima 10000, a određuju se prema imovini. Savjet grada čini vijeće od 500 članova koji se biraju ždrijebom s mandatom od dvije godine. Vijeće staraca broji 101 člana a određuje ih Ptolomej. On je istovremeno počasni strateg (izvršni organ i vojskovođa), uz još petoricu redovnih stratega. Zakon potpuno objašnjava sudska ovlaštenja institucija i pojedinica, a regulirana je i smrtna kazna i pravo žalbe. Tom najtežom kaznom kažnjava se, uz neke druge delikte, nepokoravanje Ptolemeju i njegovim zakonima. Kraj teksta donosi sažetak prikaza svih tijela, koja se, kao u grčkim polisima, dijele na četiri stepena; postoji imovinska i dobna granica za sve funkcije. Birati se može ždrijebanjem, imenovanjem ili neposrednim biranjem. Ptolemejeva organizacija provincije uvodi i novi monetarni sistem, iako Kirena i dalje kuje novac po starom, atenskom i eubejskom sistemu²⁸. Prvi zlatnici u Kireni iskovani su oko 570. g. prije n.e., a brončani novac je uveden tek za Aleksandra²⁹. Pored nje u Cirenaici kuju novac Barka i Euhesperid (koji koristi antički i fenički sistem, što ukazuje na trgovinu sa zapadnom Libijom), a kasnije Tolmeita i Teuhira. Dalje prema zapadu Macae (na obali Sirte), te sva tri punska grada: Lephi, Oyath i Tsabrathan³⁰.

33

Istovremeno s ovim natpisom u Kireni je pronađen još jedan koji svjedoči o plodnosti visoravni oko grada – već Herodot (III, 199) govori o tri žetve u toku godine: najprije uz more, zatim na prvoj visoravni, te u najvišim predjelima. Natpis je datiran u sredinu dvadesetih godina 4. st. prije n.e.³¹, a navodi da je u vrijeme velike suše u Grčkoj, izvezeno iz Kirene žito u količini od 805000 medimna, što se procjenjuje na oko 29000 tona! Među gradovima u koje je to žito (pšenica i ječam) poslano spominju se Atena, Epir i mnogi drugi.

Magas je, kako smo vidjeli, zavladao Cirenaikom nakon treće Ptolemejeve ekspedicije, god. 308. On je ubrzo postao toliko samostalan da je 285. g. prije n.e. uzeo „carsku“ titulu i vladao u vrijeme Ptolemeja II Filadelfa (285–246 g. prije n.e.), s kojim je 261. g. zaključio sporazum i vjerio svoju jedinicu Bereniku, tada još djevojčicu, s nasljednikom egipatskog prijestolja. Međutim, nakon njegove smrti 258. g. njegova udovica Apama raskinula je veze s Aleksandrijom i vjerala je kćerku za nekog Makedonca. On je bio ubijen, pa je Berenika ipak postala supruga Ptolemeja III Euergeta (246–221. g.) kad je ovaj stupio na prijestolje. Cirenaika je tako još jednom pripojena Egiptu. To je vrijeme kad u Kireni djeluju filozofi akademske škole, Ekdem i Demofan iz Megalopola³².

Početak 3. st. prije n.e. počeo je proces slabljenja Kartage, iako će se ona još dugo odupirati ekspanziji nove sile na Mediteranu, rimskoj Republici. Rimski trgovci po ugovoru iz 6. st. prije n.e. imaju pravo trgovati na području Tripolitacije,

ali kasnije te klauzule više nema³³. Za Pseudoskilaka je u to vrijeme taj dio afričke obale još uvijek zagonetan.

Početkom 3. st. prije n.e. Kartaga je sklopila mirovni i trgovački sporazum s Pentapolisom. Borbe su se vodile gotovo tri stoljeća uz neodlučan ishod. Rat je počeo zbog očuvanja ekonomskih povlastica Kartage, a završen je kompromisnim sporazumom kojim je utvrđena granica između dviju interesnih sfera. Nalazila se na mjestu gdje zaljev Sirte najviše prodire u kopno, blizu današnje Agheile. Na tom je mjestu kartaške strane podignut oltar (*Ara Phillaeni*), u spomen braći Fileni, koji su u tim borbama i poginuli³⁴. To će i kasnije biti granica među provincijama, iako je tokom vladavine Ptolemeja neko vrijeme bila nešto zapadnije³⁵.

Za Tripolitaniju mir nije dugo trajao, jer su gradovi bili uvučeni u jedan mnogo širi sukob, između Kartage i Rima. Sami punski ratovi (264–241, 218–201, 149–146. prije n.e.) nisu direktno utjecali na stanje u savezu tri grada, ali je 193. g. došlo do prodora Numidana pod vodstvom Masinise na obale Sirte³⁶. Nemiri se nisu stišali do početka trećeg punskog rata.

Pad i razaranje Kartage i kartaške države dovelo je Rimljane prvi put u Libiju. Zapadni dio zemlje priključen je provinciji *Africa Nova* 146. g. prije n.e., te je ona bila među prvim rimskim vanitalskim posjedima (pored Sicilije, Sardinije, Korzike, Hispanije i Ilirika). Tri grada Tripolitanije postali su „*civitates foederatae*“, saveznici.

Početak vladavine Rimljana predstavlja doba uspona i padova gradova u Cirenaiki. Kirena stagnira, građevinarstvo nema više nekadašnji sjaj. Izgrađena je palestra, rekonstruiran Afroditin hram, sagrađen novi nimfej, a nekropola, koja se još iz grčkih vremena prostirala u liticama oko grada, sada se širi. Mijenja se stil grobnica: grčke su uklesane u stijenu, s dvije ili tri prostorije, a pročelje im je, sa stupovima i zabatom, imitacija hramova. U doba helenizma ili se koriste stare napuštene grobnice, ili se grade mauzoleji, koji u cijelom svom volumenu oponašaju hram. Značaj Apolonije raste, luka se širi, grade se jaki lukobrani. Zbog pomicanja tla i podizanja morske razine ostaci lučkog kompleksa i danas su vidljivi ispod morske površine³⁷.

Od Teuhire je iz helenističkog vremena ostao gotovo cijeli zidni pojas sa nekoliko hramova unutar grada. Dva puta je u kratko vrijeme grad mijenjao ime, najprije u Arsinoe (po supruzi Ptolemeja II Filadelfa), a zatim u Cleopatriis. Rašireno je bilo štovanje božica Reje i Kibe (u vezi s plodnošću okolne zemlje). Tolmeita mijenja ime u Ptolemais, te prosperira toliko da postaje površinom veći od Kirene. Osnovana kao luka Barke, postepeno zasjenjuje osnivača, pa i ulazi u Pentapolis umjesto nje³⁸.

Euhesperid mijenja ime u Berenike, prema Magasovoj kćeri. Jedan njen portret u mramoru, nađen u tom gradu, svjedoči svojom ljepotom o bogatstvu ukusa njegovih stanovnika i o vještini lokalnih majstora. Helenističko jezgro imalo je pravokutan

oblik, smješten na poluotoku između mora i slanog jezera, u blizini velikih površina plodne zemlje. Bio je to jak trgovački centar. Jedan od najvažnijih proizvoda je biljka silfij, čiji se korjen i lišće koristilo u antici kao lijek, začini i afrodizijak. Od 7. st. n.e. više nije poznata na tom području, iako je od grčke kolonizacije bila najvažniji izvozni artikal.

Nakon prodora Masinise, Tripolitaniya je doživjela još mnogo oštriji upad Numidana pod Jugurtom 111. g. prije n.e.³⁹. Leptis Magna⁴⁰ je tih godina bila dva puta napadana i opsjedana, te je godine 108. prisiljena tražiti pomoć od prokonzula Metela. Istovremeno, 110. g. grad dobiva status kolonije, što predstavlja značajan uspon na ljestvici rimskih gradova⁴¹.

Cirenaika je nakon Ptolemeja III Euergeta uživala stanovitu autonomiju: njome su upravljali „libijarhi“, ali se Kirena kao centar sve rjeđe spominje. I Rim se sve češće upliće u politiku Aleksandrije, ali i Cirenaike. Tako je rimski Senat presudio u sporu između Ptolemeja IV Filometora (181–145. g. prije n.e.) i njegova mlađeg brata u vezi podjele vlasti. Godine 139. prije n.e. Kirena se spominje kao vazal Rima u okružnici povodom sklapanja mira s Izrealom⁴². Čitava Cirenaika je u ruke Rima došla na neobičan način: Ptolemej VII Euerget II (145–116. g. prije n.e.) svom je vanbračnom sinu Apionu ostavio oporučno čitavu pokrajinu. On je kao kralj Kirene umro 96. g. i, ponovo oporučno, ostavio svoju kraljevinu rimskom narodu. Zemlja nije odmah bila uključena u provincijalni sistem, već se Senat zadovoljio ubiranjem poreza od tog „ager publicus populi Romani“. Godine 67. prije n.e. zajedno s Kretom formira novu provinciju, tako da je tada čitava Libija potpuno uključena u rimsku državu. Gradovi na obali su, zbog svoje plodnosti, ubrzo postali interesantni za mnoge islužene vojnike, veterane iz građanskih ratova 1. st. prije n.e.

IV RIMLJANI

U 1. st. prije n.e. rimski je vladajući sloj bio previše zauzet građanskim ratovima, da bi se posvetio dvjema novim teritorijama, Cirenaiki i Tripolitaniji. U toj gužvi je Leptis Magna imala nesreću da bude na krivoj strani: štitila je Jubu, Pompejeva pristašu, te je Gaj Julije Cezar kažnjava velikom globom⁴³. Na drugoj su strani gradovi Cirenaike pružili zaštitu Katonu, kad je ovaj iz Jadrana krenuo s ratnom flotom u Egipat protiv Jube, ali se zbog njegova napredovanja morao okrenuti na zapad. Sklonio se najprije u Apoloniju, a zatim u Bereniku pred olujom. Odavde je kopnom nastavio put uzduž obale Sirte do Utike u Tunisu⁴⁴.

Do stupanja na prijestolje cara Augusta (27. g. prije n.e. – 14. g. n.e.) Cirenaika je bila zapuštena i zaboravljena. Zemlja se i dalje obrađivala, ali ne nekadašnjim intenzitetom. Isto se može reći za Tripolitaniju, gdje su trgovački gradovi osjetili na sebi svu težinu nemirnih vremena. U Augustovoj reformi provincija Cirenaika i Kreta pripale su Senatu, a Nova Afrika je potpala pod carevu vlast kao nemirna i ugrožena pogranična pokrajina. Od 46. g. prije n.e. granica je između njih uspostav-

ljena na starom mjestu oltara braće Fileni. Česte su bile kampanje protiv ratobornih plemena u zaleđu Tripolitanije i Sirte, a godina 19. prije n.e. može se uzeti kao datum konačnog pacificiranja tih krajeva. August formira obrambeni sistem, koji već za cara Tiberija (14–37. g. n.e.) Getuli razbijaju. Ipak je Augustovo doba vrijeme prosperiteta i oporavljanja ekonomije. Popravljen su komunikacije da bi se pospješila trgovina, modernizirani sistemi navodnjavanja ...

Cirenaika je prema procjenama imala oko stotinu izvora, a sama Kirena je kaptirala dva izvora u zoni hramova, čiji su rezervoari i kanali sačuvani. Jedan od njih je i danas u upotrebi. Apolonija ima vodovod dug 3 km, a Ptolemais 22 km, uz jednu golemu cisternu u samom gradu, koja je po svjedočenju arapskog geografa Edisija u upotrebi još u 15. st. leptis Magna, čija je luka smještena u estuariju Wadi Lebda, imala je dva vodovodna sistema – bili su pregrađeni bujični tokovi Wadi Caan i Wadi Lebda. Sabratha je imala veliku javnu cisternu i vodovod koji je pitku vodu donosio s udaljenosti od 76 km. Pored toga je svaka kuća imala svoju cisternu. U cijeloj Libiji se u rimsko doba do savršenstva dovode antierozione gradnje, prijeko potrebne zbog jakih bujičnih tokova nakon rijetkih kiša⁴⁵.

1. st. n.e. je u Libiji relativno mirno, bar do 66. g., velikog židovskog ustanka na Bliskom Istoku. Židova je u Kireni bilo iz vremena početka helenizma, a bilo ih je i u drugim gradovima. Imali su samostalnost u vjerskom životu, a ponegdje i u sudstvu i administraciji. Ustanak se iz Palestine brzo proširio u Egipat, na Cipar i u Cirenaiku, gdje je u to vrijeme namjesnik bio neki Katul⁴⁶. I drugi ustanak, 115. g., proširio se na Cirenaiku, ali ga je brzo ugušio Hadrijan. Ovaj je put bilo nekoliko tisuća poginulih, a šteta u ekonomiji i kulturi ogromna.

Veliko razaranje dovelo je do renesanse građevinarstva, naročito u Kireni, gdje je u okviru Hadrijanove kampanje uklanjanja posljedica ustanaka sagrađeno nekoliko novih hramova: Prozerpinin, Hekatin, Izidin, a rekonstruirani su Plutonov i Apolonov hram. Sagrađen je novi nimfej. Proširen je teatar, tako da je grad dobio amfiteatar, rekonstruirani su Augustov portik i forum Sufena Prokula⁴⁷. U Apoloniji su obnovljene zidine, a u Ptolemais iz rimskog doba potječu forum, teatar, amfiteatar, cirkus i odeon. Prošireni su forum i luka⁴⁸. Iz ovog su doba i dvije velike gradske vile⁴⁹. U Kireni se u 2. i 3. st. grade dva teatra, hipodrom, a sačuvano je i nekoliko kuća s bogatim mozaicima⁵⁰. Stanje u ekonomiji se popravilo, a naročito poljoprivreda koja je unaprijeđena sađenjem vinove loze. Povećan je broj maslina i smokvi, što je počelo konkurirati italskoj proizvodnji. Kriza je konačno prebrođena kad su rasparčani posjedi latifundista. Plinije Stariji navodi da je u vrijeme cara Nerona, sredinom 1. st. n.e., više od polovice obradive zemlje u Tripolitanijskoj bilo u rukama šest krupnih zemljoposjednika.

Kad je Septimije Sever stupio na rimsko prijestolje, nastupilo je novo doba prosperiteta u razvoju sjeverne Afrike. Rođen u Leptis Magni 193. g., došao je u Rim i postao senator. Nakon smrti Komoda proglašen je carem. Njegova je vladavina prekretnica za Libiju. Mnogo je pridonio razvoju rodnog grada i cijele Tripolitanijske.

Grad se proširio, uz stari forum je sagrađen novi, koji je postao centar nove gradske četvrti. U 3. st. broj se stanovnika popeo na blizu 80000. Luka je proširena na površinu od oko 400 x 400 m, a lukobrani, operativne obale i svjetionik su sačuvani do danas⁵¹. Renesansa gradnje u gradu i pokrajini nam je ostavila hram kapitolijske trijade (Jupiter, Junona, Minerva), hramove Rome i Augusta, Herkula, Cerere, Jupitra Dolihenskog. U Oei je sačuvan slavoluk iz 163. g., a u Sabrathi teatar i amfiteatar.

Nakon pada porodice Severa, godine 325, ostali carevi nisu u Libiji ostavili dubljih tragova do Dioklecijana (284–305. g) koji je opsežnim administrativnim reformama oživio Carstvo. Provincija Afrika je postala jedna od dvanaest dijeceza, dok je Cirenaika u sklopu egipatske dijeceze bila uvrštena među povlaštene teritorije s prokonzulom na čelu. Istodobno je podjeljena na dva dijela: *Libya Superior* i *Inferior*, od kojih je ova posljednja zapremala većim djelom područje današnjeg Egipta. U Dioklecijanovoj tetrahiji (vladavina četiri vladara) čitava je Libija bila pod vlašću Dioklecijanovog suvladara Maksimilijana, koji je svoju prijestolnicu imao u Mediolanumu (Milano). Teodozije je 337. g. podijelio čitavo Carstvo na dva dijela. Granica između njih je prolazila sredinom Libije, od zaljeva Sirte prema jugu, tako da je Cirenaika pripala Istočnom, a Tripolitanijska od nekadašnjeg oltara braće Fileni prema zapadu, Zapadnom Rimskom Carstvu.

V KRŠĆANSTVO

2. i 3. st. vrijeme su procvata kulture. Libija je u tom razdoblju dio kulturnog kruga Afrike, koji je dao mnoge pisce, pjesnike i govornike. Najznačajniji poganski pisac svakako je Apulej (125–170. g.), rođen u Oei, a školovan u Kartagi i Ateni. Neoplatoničar po filozofskom opredjeljenju, on je pisac brojnih retorskih, filozofskih, danas većinom izgubljenih spisa. On je autor „romana“ *Zlatni magarac* (*Methamorphoses—Asinus aureus*). Po baroknosti svog stila on je sličan Petroniju Arbitru, ali zapravo predstavlja sponu između rimske i ranokršćanske književnosti⁵³. Krug ranokršćanskih sjevernoafričkih djelatnika obuhvaća imena kao Minucije Feliks, Tertulijan, Ciprijan, Arnobije, zatim Aurelije Augustin te Fulgencije.

U Cirenaiki u 5. st. djeluje Sinezije iz Kirene. Iako se relativno kasno preobratio na kršćanstvo, imenovan je zbog svojeg velikog ugleda za biskupa u Ptolemais, te je s najvišeg položaja bio svjedok propadanja gradova i ratova s barbarskim plemenima. Iako je pisao pjesme i polemike (Himne, Pohvala ćelavosti), značajna su njegova pisma koje je upućivao svojim najbližim prijateljima i rođacima. Njegovih stotinjak pisama prvorazredno je svjedočanstvo o životu u gradovima Cirenaike u 4. i 5. st.⁵⁴.

Kršćanska je tradicija bila naročito jaka u Cirenaiki, ali je i u Tripolitanijskoj brzo uhvatila korijene. U 2. st. je prodrla u gotovo sve slojeve libijskog stanovništva. Osnivane su biskupije i progoni su postajali sporadični, dok nije car Konstantin

godine 313. milanskim ediktom uspostavio slobodu kršćanske vjere. Od 4. st. započinje gradnja crkava, ali se često samo preuređivalo poganske hramove ili javne zgrade. Bazilike iz tog ranog razdoblja su pronađene u Apoloniji, Kireni, Ptolemais, Leptis Magni, Sabrathi ... Kršćanstvo je izvršilo brz prodor u sjevernu Afriku, ali je brz bio i prodor shizmi, tako da je 4. i 5. st. vrijeme borbe između donatista i arijanaca u cijeloj Libiji⁵⁵.

Gotovo čitavu Tripolitanijsku su godine 427. zauzeli Vandali, kojima je tokom seobe pošlo za rukom da, prešavši cijelu Evropu i iberski poluotok, pređu na tlo Afrike. Opustošili su tada cvatuće gradove Alžira, Tunisa i Libije, a zatim prešli na Siciliju i u južnu Italiju. Pod vodstvom Genzerika i njegovih nasljednika Hunerika, Gundamunda, Trazimunda, Hilderika i Gelimera, Vandali su suvereno vladali zapadnom Libijom do Justinijanove rekonkviste 534. g. Time je vladavina Vandala, i prije 476. g. okončala antičko razdoblje u Libiji. Najvažniji izvori za taj period kasne antike su Amijan, Teofan, i naročito Prokopije sa svojim djelom „O vandalском ratu“ (*De Bello Vandalico*).

VI ZAKLJUČAK

Vrijeme Justinijanove vladavine predstavljalo je ponovni procvat gradova na obali Mediterana, ali ne zadugo. Godine 642. u silovitom naletu prodiru duž obale Arapi i, pod vodstvom Amr Ibn-el-Asa donose novu vjeru — Islam. Još u 9. st. je u Libiji bilo mnogo kršćana, pa iz tog vremena potječu vijesti o prisilnoj islamizaciji. Nova naselja sada se grade na ruševinama starih ili neposredno pored njih. Tako je današnji Shahat nastao na području Kirene, a Homs pokraj teritorija Leptis Magne. Rastrgnuta borbama za vlast, vladajuća klasa Arapa podlegla je 1517. novom osvajaču, Selimu I na čelu turskih četa. Tripolitanijska se naročito osamostalila u 18. st. pod porodicom guvernera Karamanlisa. Libija, dugo odvojena od civilizacije, sada se, s porastom interesa Evropljana za Afriku, budi. Početkom 20. st. dolazi u ruke kolonijalne mini-sile Italije, pod čijom upravom kao „prekomorski posjed“ ostaje do 1945. Nakon kratkotrajne savezničke uprave i protektorata UN, zemlja dobiva samostalnost 1951. Postaje kraljevina, a od 1969. je republika, Socijalistička Narodna Arapska Libijska Jamahirija.

Povijesni krug je tako zatvoren. Danas su istraživanja antike u punom jeku, arheološka, povijesna i filološka. Bogatstvo spomenika je uvjetovano koliko bujnim životom u antičkim gradovima, toliko i okolnostima kasnijeg razvoja, u kojem nije došlo do nicanja novih gradova na ruševinama antike, što je bilo tako kobno u mnogim drugim antičkim centrima.

Robert Matijašić

Bilješke

- 1 I. Rudulić, I. Matijašić: Zdravstvo u Libiji i utisci iz pustinje, Liječnički Vjesnik Zbora Liječnika Hrvatske, 3/1973, str. 159.
- 2 Ibid, str. 1961.
- 3 J.M. Coles, E.S. Higgs: The Archaeology of Early Man, Penguin Books, London 1975.
- 4 W. Westendorf: Drevni Egipat, Otokar Keršovani, Rijeka 1969, str. 168–196.
- 5 S. Gsell: Histoire ancienne de l'Afrique du Nord, Libraire Hachette, t. VII, Paris 1930, str. 5–6.
- 7 M. Škiljan: Antički pustolovi, Latina et Graeca VII, str. 17.
- 8 Herodot, Historija IV, 183.
- 9 Ibid., III, 150–167.
- 10 Proročište i svište boga Apolona u Fokidi pod planinom Parnas, u kojem je proročica Pitija davala dvosmislene ili nerazumljive odgovore na pitanja pojedinaca i gradova.
- 11 Herodot, Historija, III, 150–158.
- 12 Prejev Ton Smerdel, izd. Matica Hrvatska, Zagreb 1952.
- 13 C.G.C. Hyslop: Cyrene and ancient Cyrenaica, Tripoli, Government Press, 1945, str. 18–28.
- 14 F. Chamoux: Grčka civilizacija, Jugoslavija, Beograd 1967, sl. II.
- 15 Herodot, Historija, III, 159–167, 199–203.
- 16 Ibid., V, 42–48; IV, 198.
- 17 Pseudo Skilak 109, Gsell: op.cit., t. I, str. 449–450.
- 18 Leta je prema grčkoj mitologiji rijeka u Donjem svijetu iz koje piju duše da zaborave sve događaje iz života. Hesperide su četiri mitske Atlantove kćeri koje na krajnjem zapadu tada poznatog svijeta čuvaju zlatne jabuke života.
- 19 Skilak 109–110, Strabon XVII, 3–18, Ptolemej IV, 3.
- 20 Gsell: op.cit., t. II, str. 294.
- 21 Hyslop, op.cit., slika na poleđini.
- 22 Herodot, Historija, III, 96.
- 23 Egipatsko-libijski bog, izjednačen s grčkim Zeusom, prikazuje se na novcu s ovnovim rogovima.
- 24 Arijan, Anabaza, III, 3.
- 25 S.A. Žebelev: Kirenska konstitucija, Dokladi Akademii Nauk SSSR, Moskva 1929, 3 (4), str. 77.
- 26 J.M. Tronski: Povijest antičke književnosti, Matica Hrvatska, Zagreb 1951, str. 256–259; M. Budimir, M. Flašar: Pregled rimske književnosti (De auctoribus Romanis), Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1963, str. 238–239; G. Coppola: Cirene e il nuovo Callimaco, Zanichelli, Bologna 1935.
- 27 G. Oliverio: La stele della Costituzione, Rivista di Filologia, 1929, str. 183; S.A. Žebelev, isto.
- 28 Grčka rascjepana na polise je u antici upotrebljavala sistem težinskih mjera najjačih trgovačkih gradova: Atene, Eubeje, EGINE ... Antičko-eubejski talent je iznosio oko 26 kg.
- 29 W. Giesecke: Das Ptolomaergeld, B.G. Teubner, Berlin und Leipzig 1930.
- 30 B.V. Head: Historia Nummorum, A Manual of Greek Numismatics, Argonaut Inc, Chicago 1967, str. 864–875.
- 31 S.A. Žebelev: Plodna Kirena, isto, str. 97.
- 32 Polibije X, 22–23; Plutarh, Philosop. I.
- 33 Polibije III, 22–79, 24–11.
- 34 Salustije, De Bel. Jug. 79; Pomponije Mela I–38, Silije Italik 700–701.
- 35 Ptolemej IV, 3–4; Pomp. Mela I–33, Tabula Peutingeriana.
- 36 Livije XXXIV, 62.
- 37 Grupa autora: Mora, karte i ljudi, Mladost, Zagreb 1969.
- 38 Hyslop, op.cit., str. 69.
- 39 Salustije, op.cit., 77–79.

- 40 Treba razlikovati Leptis Minus (danas Lamta) u današnjem Tunisu.
- 41 Kolonija je grad izvan Italije naseljen stanovništvom s punim građanskim pravom (za razliku od municipija).
- 42 Biblija, Makabejci 2, 15–23.
- 43 Bel. Civ. II, 38, Bel. Afr. XCVII, 3, Dion Cassius XLI, 41–3.
- 44 Lucian, IV, 689–691.
- 45 Z. Kos: Rimske hidrotehničke gradnje u Libiji, Građevinar, Zagreb, br. 6/1965, str. 217.
- 46 Josip Flavije, Judejski rat, 6–11, Dion Cassius LXVIII.
- 47 Hyslop, op.cit., str. 23–42.
- 48 Ibid., str. 69–73.
- 49 M.G. McKay: Villas and Palaces in the Roman World, Thames and Hudson, London 1975, str. 226–230.
- 50 Hyslop, op.cit., 35–41.
- 51 P. Grimal: Rimska civilizacija, Jugoslavija, Beograd 1969, sl. 127.
- 52 Grimal, op.cit., str. 458, 484.
- 53 Budimir-Flašar: op.cit., str. 567–583.
- 54 J.P. Migne: Patrologiae Cursus completus graeco-latina, Patrologia Graeca 66, 1053–1616, Paris 1857. sq; The letters of Synesius of Cyrene, translated with notes by Augustine Fitzgerald, Oxford University Press, London 1926.
- 55 Donatisti su sljedbenici biskupa Donata iz 4–7. st., insisitiraju na moralnim vrlinama svećenika, kasnije se razvijaju u području socijalne borbe. Arijanici su sljedbenici Arija iz Aleksandrije, negiraju jedinstvo Svetog Trojstva, poriču Kristovo postojanje „bez početka“.

prijevod

PARMENID: O PRIRODI

UVOD

I

Parmenid, sin Piretov, Elejanin iz bogate obitelji, bio je u naponu snage, kako nas izvještava Diogen Laertije (IX 21–23), za šezdesetdevete olimpijade (504–501. pr.n.e.). Slušao je Ksenofana, a pridružio se pitagorovcu Aminiji, čovjeku siromašnu ali „lijepu i dobru“, te mu je po smrti i *ἡρώων* podigao. Speusip nam (po Diogenu) kaže da je građanima Eleje i zakone napisao, a Plutarh (adv. Col. 32 p. 1126 A) da su gradske vlasti svake godine zaklinjale građane da „ostanu u Parmenidovim zakonima“.

Filozofski spis „O prirodi“ ispjevao je u stihovima, za razliku od filozofa u Joniji a poput svojih zemljaka iz Velike Grčke: prethodnika Ksenofana i sljedbenika Empedokla. S tim dijelom svijeta povezuje ga i misaona usmjerenost na „mišljivo“, a ne na „stvarno“. Dok su se u Joniji zasnivali materijalne znanosti: fizika, geografija, povijest, italski su Heleni zasnivali formalne znanosti: matematiku i dijalektiku, i srodne vještine: retoriku i sofistiku. Teofrastovo mišljenje (po Diogenu) da je Parmenid slušao i Anaksimandra možda se temelji na uočenim podudarnostima između nauke Parmenidove i Anaksimandrove.